

УКРАЇНІЗМИ В РОСІЙСЬКОМОВНИХ ХУДОЖНІХ ТЕКСТАХ Т. ШЕВЧЕНКА «НАЙМИЧКА», «КНЯГИНЯ», «МУЗИКАНТ» ТА «КАПІТАНША»

У статті проаналізовано особливості функціонування лексико-семантичних українізмів у творах Т. Шевченка, що позначають назви будівель, виокремлено етнографізми. Досліджений матеріал може стати базою для словника українізмів російської мови.

Ключові слова: лексико-семантичні українізми, етнографізм, словник українізмів, лексеми.

Галина Намачинская. ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ УКРАИНИЗМОВ В РУССКИХ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТАХ Т. ШЕВЧЕНКО «НАЙМЫЧКА», «КНЯГИНЯ», «МУЗЫКАНТ» И «КАПИТАНША»

В статье проанализированы особенности функционирования лексико-семантических украинизмов, обозначающих названия зданий в произведениях Т. Шевченко, выделены этнографизмы. Исследуемый материал может быть использован при создании словаря украинизмов русского языка.

Ключевые слова: лексико-семантические украинизмы, этнографизмы, словарь украинизмов, лексемы.

Halyna Namachynska. FUNCTIONING OF THE UKRAINIANISMS IN RUSSIAN FICTION TEXTS OF T. H. SHEVCHENKO «HANDMAID», «KNYAHYNIA», «MUSICIAN» AND «CAPTAIN'S WIFE»

The article focuses on the features of functioning of lexical-semantic Ukrainianisms in the works of T. H. Shevchenko, ethnographisms have been marked. The Ukrainianisms that mark the names of the buildings have been analyzed. The analysed material will help in creating the dictionary of Ukrainianisms in the Russian language.

Key words: lexical-semantic Ukrainianisms, ethnographisms, the dictionary of Ukrainianisms, lexemes.

Постановка проблеми і актуальність дослідження. Мовою-донором для російської мови є українська. Вона впливає на поповнення її лексико-семантичного й стилістичного ресурсу. Після визначення особливостей українізмів в російській мові назріває потреба виокремити їх в лексикографічному джерелі. Слід зазначити, що українізми вже зафіксовані в лексикографічних джерелах, наприклад у «Толковом словаре живого великорусского языка», що укладений В. Далем, та у великому тлумачному академічному словнику сучасної російської мови в 17 тт., що перевидається в 20 тт. Проте словника українізмів, що функціонують в російській мові, на сьогодні не існує. Актуальним у цьому контексті є наше дослідження.

Ступінь дослідженості проблеми. У сучасному мовознавстві розрізняють зовнішні та внутрішні причини появи запозичень. До зовнішніх причин належать контакти між народами, зумовлені як близькістю географічного розташування, так і потребами спільного розв'язання відповідних політичних, економічних питань, культурним та науковим обміном. Під запозиченням ми розуміємо елемент чужої мови, який було перенесено з однієї мови до іншої в результаті мовних контактів, а також сам процес переходу елементів однієї мови до іншої.

Запозичення як лінгвістична проблема постійно привертає увагу науковців, зокрема її досліджували Б. Ажнюк, Д. Баранник, Н. Диб'як, Ю. Жлуктенко, Т. Кияк, І. Кочан, Л. Мацько, О. Стишов, Л. Струганець та ін. на матеріалі української мови, В. Аристова, Е. Володарська, Л. Єфремов, Л. Крисін, О. Ларіонова, А. Майоров, А. Молодкін, О. Сологуб, О. Шахрай на матеріалі російської мови. Російсько-українські мовні зв'язки досліджували Т. Космеда, Г. Іжакевич, О. Горбач, М. Кочерган, Г. Мацюк, Н. Озерова, Д. Мірошник, Т. Черторизька та ін.

Мета статті – схарактеризувати особливості функціонування лексико-семантичних українізмів у творах Т. Шевченка, що позначають назви будівель. Матеріалом дослідження слугують художні тексти Т. Шевченка «Наймичка», «Княгиня», «Музикант» та «Капітанша».

Об'єкт дослідження – українізми, що позначають назви будівель та їх частин. Предмет вивчення – лексико-семантичні характеристики українізмів, що функціонують у творах Т. Шевченка.

У російських повістях Т. Шевченка присутня своєрідна мова, а також правопис і пунктуація. У деяких з них російська мова несподівано переходить в українську – в словах тієї самої особи, іноді навіть у тому ж самому реченні – і, навпаки, в українську мову персонажа вкраплюються російські слова й звороти; окремі українізми трапляються і в російській мові самого автора або його героїв. Мішана мова повістей не виправляється ні в бік російської, ні в бік української мови, бо в багатьох випадках Т. Шевченко свідомо вживав поруч російські і українські слова. Про це свідчать неодноразові пояснення ним українських слів у російському тексті, а також заміна окремих російських слів на українські або навпаки. Тому всі лексичні і більшою мірою морфологічні особливості російської мови в українському контексті або української мови в російському контексті залишаються без змін. Зберігаються як характерна властивість мови повістей, оригінальні синтаксичні конструкції, своєрідна розстановка слів у реченні тощо. До українізмів російської мови належать такі лексичні одиниці, як *хата*, *комора*, *сени*, *клубня*, *возивня*, *дом*, *светлица*, *корчма*, *стодола*, *мельница*, що позначають назви будівель та їх частин. Розглянемо, наприклад, лексичну одиницю *хата*, що в повісті «Наймичка»: «Вдоль берега Сулы растянулося большое село, закрытое тёмными зелёными садами; только кой-где из густой зелени прорезывается белое пятнышко, – это белая **хата** с соломенной крышей» [5, с. 75]. «Мать же своей прекрасной царицы со слезами благодарила девушек за оказанную честь и просила всех до свои **хаты** на вечерю» [5, с. 76]. «Напротив **комор** лёх с железными дверями, а в самом конце двора, под липами белеет **хата**, снопками крытая на польский лад. За хатою уже идет сад – с разными породами яблунь, груш, слив, вишень, черешень и даже три старых дерева грецких орехов, вывезенных из Крыму еще дедом Якимом Гирлом» [5, с. 79]. «Через несколько минут дверь осторожно отворилась, и в **хату** вошла бедно, но опрятно одетая молодая женщина. Она робко остановилась на пороге и, поклонясь, едва проговорила: – Боже, помогай!» [5, с. 83]. «– Постой же, я тебе покажу **хату**, – сказала Марта – и вышла в тёмные **сени**. Потом отворила противоположную дверь светлицы и ввела Лукию в просторную чистую **хату**» [5, с. 86].

ХАТА ж. южн. зап. хатка, хаточка; хатина, -нка, хатишка; хатища; изба, домишко, халупа; хата бывает: турлучная или плетневая, камышовая, мазанка, битая, земляная и лимпачная, бревенчатая, из дикого камня. | Хата, вят. горница, комната. | Твер. изба, зимовка, скотная изба во дворе, для дойных коров и телят. | Ряз. клеть. | Хатина, ниж.-срг. хоромина, сенница, сарай, пелевня. Хатное тепло, избяное, комнатное. Своя хатка родная matka. Чем хата богата, тем рада. Улица-то прямая, да хата кривая. Моя хата с краю, я ничего не знаю! [1 (4), с. 543]. Так тлумачать слово *хата* у словнику В. Даля.

Лексична одиниця **сени** зустрічається в повісті «Капітанша», наприклад: «Входя в зало, бабуся скороговоркою сказала: – Уже на гребли! – Приятель мой вышел в **сени**. Вскоре послышался на дворе стук колес, и минуты две спустя вошел в залу священник при епитрахили, сопровождаемый хозяином и церковниками» [2, с. 350]. Є воно також і в повісті «Музикант»: «Хата Антона Адамовича, как вообще малороссийские хаты, разделялася **сенями** на две половины: собственно на хату с комнатою и на так называемую комору» [4, с. 211]. В українській мові функціонує лексична одиниця **сіни**, фонетичний варіант якого в російській є **сени**.

Сени ж. мн. наружная, более холодная часть жилого дома, у входа, прихожая; в барском доме, за крыльцом, прихожая, там сени, за ними передняя; у крестьян просторные сени или мост примыкают прямо к избе, или разделяют две половины. Сени с переходами встарь связывали разные части барских хором и примыкали к терему; на сенях теремных сидели и работали сенные девушки, откуда и оборот: девка на сени взята, в барский двор; и дьвичья

песня: Ой сени мои, сени, сени новые мои! Вода в сенцах. Сон-дрема по сеничкам похаживает. По сеням и так и сяд, а в избу – никак? двери. У Соловья разбойника сенищи на семи дубах. И не наши сени да назади осели. И не нашим сеням чета подламывались. Вдовьи сени не стоят. Сын на сени не посадит, а дочь с сеней не ссадит. Изба ходит, сени говорят, пляска. | Сени, стар. дом вообще; судебное место; архиерейское подворье; княжий дворец. Перед господином псковским... и пред посадники степенными... и пред соцкими, на сенях, стоя не суде и пр. Чтобы тебе церковь поставил (муж) у тебя на сенех. И избраша в архиепископы Моисея, и возведоша его на сени. У церкви на сенях, стар. на паперти, или в отдельном, крепком притворе. Казна и грамоты, решения веча, в новг. хранились на сенях у св. Софии, во пск. в ларе у св. Троицы. Сенник м. задний, при избе, и немощеный покой; клеть, чулан; холодная горенка против избы, через сени, влад. ярос. вологодск. На сеннике готовится покой новобрачным, и встарь покой этот вообще так назывался. А после кушанья шол великий государь на сенник [1 (4), с. 174].

Ще одним прикладом українізму для позначення будівлі, що функціонує в повісті Т. Г. Шевченка, є слово **комора**, наприклад: «К первой пречистой чумаки, его наймиты, возвращались в город Крюков. Часть добра сваливалась в его **коморах**, а с другою половиною добра он уже сам отправлялся в город Ромен, с своею валкою» [5, с. 73]. «Войдя на двор хутора, вы увидите с правой стороны большую **клуню**, обставленную полускирдами разного хлеба, по левую сторону ворот загороды с сараями для разной скотины, а за клунею невдалеке, под старыми берестами, две дубовые **коморы и возивня**» [5, с. 79]. «– Перекрестися! Что ты там, как сыч на **комори**, вишущешь?» [5, с. 92].

Комора зап. южн. клеть, чулан, кладовая; от чего коморник или коморначий, ключник [1 (2), с. 82].

У тексті трапляється слово **возивня**. Це будівля, де колись зберігалися вози, зняряддя праці для обробки землі та інші речі. Позначене слово **воз** у словнику В. Даля має спільний корінь зі словом **возивня**. Можна з впевненістю казати, що це українізм, похідне від лексичної одиниці **воз**.

Воз м. стар. и южн. повозка, телега; | ныне кладь, поклажа на телеге или дровнях; обычно разумеется полная кладь: воз сена, соломы 15-30 пудов. Эка возища наклал! Не воз, а возишка, возик, возочек, остромок. | Воз южн. созвездие б. медведицы, лось, возница, колымага, прикол. Побьют - не воз навьют. Худого возом, а доброго щепотью не ухватишь. Навоз, возом, сахар, кусом. Возом бы тя задавило! бранное. Никола на море спасает. Никола мужику воз подымае [1 (1), с. 224].

У наведених контекстах, як і в повісті загалом, зустрічаються й інші лексико-семантичні і фонетико-граматичні українізми: *чумаки, молодиця, небога, ледащо, нікчемний, люлька, вовкулака, каганець, копа, олія, бублик, снопки, арбуз, гетман, кандалы, москаль, гайдук, сирота, чабан, сукно, сопилка, трактир, бандурист, бандура; возвращались, перекрестися, растянулося, вишущать, отворилася, остановилася, поклонясь, тоби, до свои хаты на вечерю, с железными дверями.*

Лексеми *хата, клуня* увійшли до складу тлумачного словника В. Даля з відповідними позначками.

ДОМ м. строение для житья; в городе, жилое строенье; хоромы; в деревне, изба со всеми ужожами и хозяйством. Крестьянский дом, изба; **южн. хата**; княжеский и вообще большой, вельможеский, палаты, дворец; помещичий, в деревне, усадьба; маленький и плохонький, хижина, лачуга; врытый в землю, землянка [1 (1), с. 465].

КЛУНЯ ж. южн. зап. рига, молотильный сарай; мякинница, пелевня. [1(2), с. 12].

У повістях Т.Шевченка зустрічаються також такі назви будівель, як *светлиця, корчма, стодола, мельница*. Це етнографізми. Під терміном *етнографізм* ми розуміємо точне відтворення традиційних форм побуту, звичаїв, обрядів і т. ін. без заглиблення в соціальні процеси [6, с. 491]. Вони виконують номінативну функцію – називають поняття, яким немає еквівалентів у російській мові. Наприклад: «Проехали мы по полотне мимо двух шумящих **мельниц** и очутились в большом козачьем селе» [3, с. 172]. «Корчма была тщательно выбелена,

*а около окон обведено было жертво-крановатой глиной; примыкающий к корчме сарай, или так называемая **стодола**, тоже акуратно вымазана желтой глиной ; вообще вид корчмы показывал, что через несколько дней будет у людей великий праздник» [2, с. 309]. «Стены **светлицы**, или кабинета, были украшены луками, стрелами, томагавками и другими орудиями дикарей, что и свидетельствовало о кругосветном странствовании Антона Адамовича» [4, с. 211].*

Т. Шевченко активно використовував українізми у своїх російськомовних повістях, збагачуючи російську мову, передаючи колорит української культури, вживаючи при цьому й етнографізми. Перехід слів з української мови в російську відбувся внаслідок тривалої історичної взаємодії мов та їхнього змішування. Зовнішньою причиною таких запозичень є культурні й політико-економічні контакти між російським і українськими народами. Запозичення слів – природний і необхідний процес мовного розвитку, який слід глибоко вивчати. Російська мова помітно збагатилася завдяки українізмам із творів Т. Г. Шевченка. Для їх систематизації необхідно створити словник українізмів російської мови, що і є перспективою подальшого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. / В. Даль. – М. : Русский язык, 1978. – Т. 1. – С. 224, 465; Т. 2. – С. 82, 12; Т. 4. – С. 543, 174.
2. Шевченко Т. Г. Капитанша / Т. Г. Шевченко // Повне зібр. тв.: в 10 т. – К. : Вид-во АН УРСР, 1949. – Т. 3. – Драматичні твори, повісті 1841–1855. – С. 350.
3. Шевченко Т. Г. Княгиня / Т. Г. Шевченко // Повне зібр. тв.: в 10 т. – К. : Вид-во АН УРСР, 1949. – Т. 3. – Драматичні твори, повісті 1841–1855. – С. 172.
4. Шевченко Т. Г. Музыкант / Т. Г. Шевченко // Повне зібр. тв.: в 10 т. – К. : Вид-во АН УРСР, 1949. – Т. 3. – Драматичні твори, повісті 1841–1855. – С. 211.
5. Шевченко Т. Г. Наймычка / Т. Г. Шевченко // Повне зібр. тв.: в 10 т. – К. : Вид-во АН УРСР, 1949. – Т. 3. – Драматичні твори, повісті 1841–1855. – С. 73–131.
6. Словник української мови: в 11 т. – К.: Наук. думка, 1971. – Т. 2. – С. 491.

Стаття надійшла до редакції 27.03.2014 р.